

Ігор Возний

Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X – XIII ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра

Одним із складних і одночасно цікавих питань історичної науки періоду раннього середньовіччя є походження та розвиток торгово-економічних, політичних і культурних центрів Давньоруської держави, а саме міст. Давньоруські міста належать до найважливіших поселень, що займали значну територію і мали складну територіально-типологічну структуру і найскладнішу фортифікаційну систему.

Проблема їхнього походження, соціальної суті і структури віддавна привертає увагу до себе вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними та політичними центрами як окремих удільних князівств, так і Давньоруської держави в цілому. У них відбувалося формування феодальних станів, нових форм господарсько-виробничої діяльності. Тут зосереджувалася князівська адміністрація, вільні ремісники та купці. При спробі простежити і зрозуміти процес формування конкретного давньоруського міста дослідники натрапляють на певні труднощі, оскільки недостатньою є кількість писемних джерел і археологічних матеріалів, а також низький рівень теоретичної розробки проблеми.

Вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньоруських міст займає важливе місце у вітчизняній історіографії. Повідомлення писемних джерел, археологічний матеріал, який постійно поповнюється, дозволяють отримати важливу інформацію про генезис середньовічних міст України, визначити особливості, шляхи й хронологічні рамки їхнього розвитку.

На сторінках писемних джерел давньоруські міста згадуються як “град”, “город” частіше за інші категорії поселень. Під 1234 р. літопис говорить, що князі Данило і Василько “*прия землю Галичкую и розда городы бояремь и воеводам*” [ПСРЛ, 1962, с.771]. Але не всі літописні “гради” можна віднести до справжніх міст, оскільки літописці могли називати містами будь-яке укріплене поселення не заглиблюючись у його соціально-економічну суть. Хоча самі літописці і їх сучасники знали різницю в суспільно-політичному і економічному статусі великих міст і малих містечок. У XII ст. у писемних джерелах вперше з’являється чітке протиставлення старших міст і молодших у виразі „пригород”. Таким чином останні отримують офіційний правовий статус [Куза, 1982, с.44]. Відомі також літописцям і приватновласницькі міста, які на основі вотчинного права належали духовним і світським феодалам. У більшості випадків, міста згадуються у зв’язку з якимись воєнними діями (міжусобицями князів, набігами кочовиків), стихійними лихами чи іншими історичними подіями. Звідси можна зробити висновок, що вони існували на кордонах, особливо зі степом. Тут споруджувалися міста, сторожові фортеці, де постійно перебувала військова залога.

Однак, попри все це, значна частина поселенських структур залишалася поза увагою літописців. Як зазначає А.В. Куза, біля 70 % давньоруських укріплених поселень взагалі не згадуються в писемних джерелах [Куза, 1985, с.44]. Особливо це стосується міст периферії Давньоруської держави. Не завжди писемні джерела можуть також відповісти на важливі питання, що пов’язані з фортифікацією міст, їх облаштуванням та матеріальною культурою міщан.

Тому розробка науково обгрунтованої типології давньоруських поселень в цілому, і міст зокрема, входить в число актуальних завдань історіографії. Від її успішного вирішення багато в

чому залежить дослідження загальних закономірностей історичного розвитку феодальної Русі. Разом з цим, створення наскрізної класифікації і періодизації давньоруських міст наштовхується на певні труднощі, пов'язані, перш за все, з тим, що жодне з письмових джерел не дає детальної характеристики давньоруського міста. Звідси і розбіжності в опублікованих типологіях феодальних міст періоду IX - середини XIII ст. У зв'язку з цим, надзвичайно важливим є вивчення археологічних матеріалів, що містять цінні дані для вирішення широкого кола питань, пов'язаних з проблемою типології та структури давньоруських міст в цілому та Галицької землі зокрема.

До земель давньої Русі, де проходили інтенсивні процеси феодалізації та формувалися міста, відноситься територія між Верхнім Сиретом й Середнім Подністров'ям. Але внаслідок її розміщення на південно-західній окраїні Давньоруської держави, їхня історія, фактично, залишилася поза увагою літописців. Відомо, що у X – першій половині XII ст. зазначені терени входили до складу Київської держави, а у другій половині XII – першій половині XIII ст. були південно-західною частиною Галицько-Волинського князівства. Тут, за літописними повідомленнями, розташовувалося чимало населених пунктів [Тихомиров, 1956, с.40-42].

Але не всі з виявлених археологічних пам'яток надійно пов'язуються з літописними поселеннями, що згадуються в писемних документах. У джерелах, і то з першої половини XIII ст., є свідчення про окремі населені пункти, які можна локалізувати на цій території. Так, у Галицько-Волинському літописі згадуються міста, які розташовувалися вздовж правого берега Дністра. Серед них: Василів (1230 р.), Онут (1213 р.), Кучелмин (1159 р.).

На території давньоруської Буковини виявлені також поселення, які за типологічною структурою можна віднести до міст, однак достовірні літописні згадки про них відсутні. До таких належать Ревнянське поселення X ст. та Ленківцецьке городище на Пруті XII – XIII ст. – осередок майбутніх Чернівців. Тому важливе значення у вирішенні проблеми просторового розташування міст має локалізація як літописних, так і невідомих за літописами населених пунктів міського типу.

На згаданій території знаходиться група літописних пунктів, локалізація яких на сьогодні не викликає сумнівів. Ці поселенські структури досить чітко пов'язуються з однойменними сучасними населеними пунктами (Василів, Онут). Але є категорія поселень, які за логікою писемних повідомлень мали б знаходитися в межах досліджуваної території, але місцезнаходження їх в давнину поки-що викликає різні припущення і гіпотези (Плав, Хмелів, Кучелмин).

Для цього розглянемо історію дослідження та початкові етапи формування давньоруських міст Сирето-Дністровського межиріччя.

Одним із перших урбанізаційних осередків у Верхньому Попрутті, який не потрапив на сторінки писемних джерел, вважається великий комплекс укріплених і відкритих поселень VIII-X ст., рештки якого збереглися поблизу села Ревне, розташованого на правому березі р. Прут (рис. 1) [Михайлина, 1997, с.9-11]. Цьому є об'єктивні причини, оскільки на час появи літописних повідомлень воно вже майже двісті років як перестало існувати, а мешканці перемістилися на інші поселення, тому пам'ять про нього була втрачена.

Комплексу поселень був виявлений Б.О. Тимощуком у середині 40-х рр. XX ст., але час функціонування його встановити тоді не вдалося [Тимощук, 1952, с.415]. Значні дослідження у Ревному почалися з розвідкових розкопок 1972 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею, що дозволило Б.О. Тимощуку визначити хронологію пам'ятки, встановити характер оборонних ліній городищ і провести розвідкові шурфування на неукріплених поселеннях

[Тимошук, 1973, с.337-338; Тимошук, 1975б]. Протягом 1970-80-х рр. у результаті роботи археологічних експедицій були досліджені городище-сховище VIII–IX ст., городище-князівська фортеця IX–X ст., посад ранньослов'янського міста (городище Ревне II, ур. Цари-на) та п'ять приміських сіл в урочищах Микулінка, Рівняк, Лищик, Вверетенникове, Герда [Тимошук, 1976, с.67-72; Тимошук, 1982, с.39-57, 121-138, 183-184].

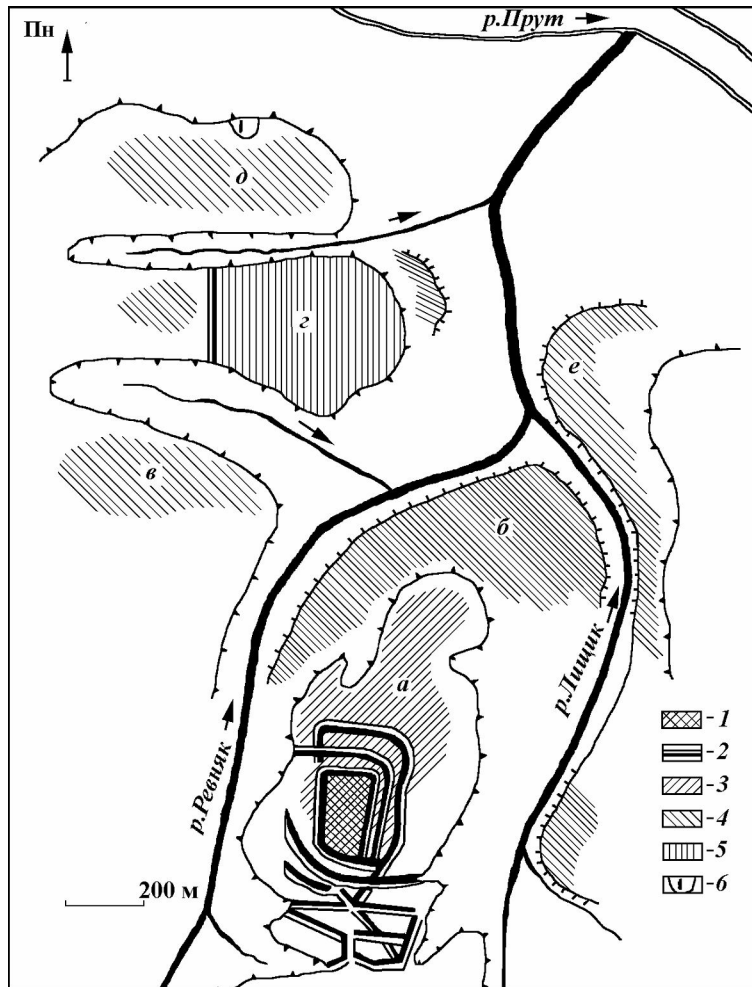

Рис. 1. План ранньосередньовічного міста X ст. біля с.Ревно (за Б. Тимошуком).

1 – дитинець; 2 – укріплена лінія; 3 – селище-супутник; 4 – сільські поселення; 5 – посад; 6 – язичницьке святилище.

а – Городище; б – Підгороди; в – Гевда; г – Царина; д – Микулінка; е – Лищик

Fig. 1. Plan of Early Middle-Age settlement of X century near Revno (by V. Tymoschuk).

1 – acropolis; 2 – fortified line; 3 – settlement-satellite; 4 – country settlements; 5 – down town; 6 – pagan sanctuary.

a – Gorodysche; б – Pidgorody; в – Gevda; г – Caryna; д – Myculynka; e – Lyschuk

поселенні Микулінка [Михайлина, Русанова, Тимошук, 1978, с.358; Михайлина, Русанова, Тимошук, 1979, с.370-371]. У результаті проведеної роботи підтверджено висловлене раніше припущення [Тимошук, Михайлина, 1978, с.116], що у X ст. тут існувало слов'янське ранньофеодальне місто, яке складалося з дитинця (Ревне I Б), торгово-ремісничого посаду (Ревне II Б), сільськогосподарської округи та могильника [Тимошук, 1993, с.34-37; Михайлина, 1993, с.37-39.]. У результаті багаторічних досліджень Л.П. Михайлина зміг перейти від накопичення археологічного матеріалу в рамках одного регіону до його узагальнення в межах поширення культури Луки-Райковецької, залучаючи при цьому матеріали Ревнянського гнізда

фортеця IX–X ст., посад ранньослов'янського міста (городище Ревне II, ур. Цари-на) та п'ять приміських сіл в урочищах Микулінка, Рівняк, Лищик, Вверетенникове, Герда [Тимошук, 1976, с.67-72; Тимошук, 1982, с.39-57, 121-138, 183-184].

Пізніше матеріали розкопок Ревнянського гнізда поселень Б.О. Тимошук використав в узагальнюючих працях, де підкреслював, що ця поселенська структура була ранньослов'янським містом, яке виникло із общинної структури [Тимошук, 1990, с.55-62; Тимошук, 1995, с.190-198].

Активно вивчала старожитності Ревного також І.П. Русанова, а саме – відкриті поселення, садиби індивідуальних господарів, язичницький могильник тощо [Михайлина, Русанова, 1980, с.305; Русанова, Тимошук, 1981].

Починаючи з 1977 р., археологічні розкопки в Ревному продовжив Л.П. Михайлина. Під його керівництвом досліджені посад міста в ур. Городище, Царина, могильник, язичницьке святи-лище на

поселень, що наглядно видно у його статтях останніх років [Михайлина, 2002, с.24-29; Михайлина, 2000, с.121-131].

У різні періоди досліджень у Ревному працювали С. Пивоваров, Ю. Мисько, М. Филипчук, Б. Томенчук та автор, які у своїх статтях аналізують накопичений раніше матеріал, детальніше розглядають окремі аспекти Ревнянських старожитностей [Михайлина, Пивоваров, с.10-11; Мисько, с.113-120; Михайлина, Возний, 1996, с.24-44.].

Виходячи з наявних археологічних матеріалів, встановлено, що у IX ст. Ревнянське поселення складалося з великого укріпленого городища-сховища, поряд з яким розташовувалися житла общинної знаті (урочище Городище), укріпленого ремісничого поселення в урочищі Царина та п'яти неукріплених сіл. На думку Б.О. Тимощука, тільки ремісниче поселення Царина могло стати основою утворення торгово-ремісничого посаду – суттєвої складової частини давньоруського міста [Тимошук, 1995, с.192].

Десь на рубежі IX-X ст. оборонні лінії сховища в урочищі Городище були спалені разом із поселенням общинної знаті. На їхньому місці споруджується міцна князівська фортеця із досконалою системою оборони. На укріпленій території у великих наземних будинках з підвалами мешкали, очевидно, представники місцевої князівської адміністрації, які збирали данину з підвладного населення [Тимошук, 1995, с.48-50].

Під стінами фортеці розташовувалося синхронне поселення-посад, на якому проживали, мабуть, рядові воїни, ремісники та інші залежні люди, які обслуговували ранньофеодальну знать, а неподалік знаходилося язичницьке кладовище і спеціальне місце, де відбувалася кремація покійників [Михайлина, 1997, с.70-72].

Така складна структура Ревнянського поселенського комплексу свідчить про те, що він з початку X ст. почав набувати рис раннього міста. Воно являло собою не лише скупчення поселень, але й, що важливіше, осередок, у якому концентрувалися різні суспільно-важливі функції. Це міг бути один із великих адміністративно-оборонних, культових і виробничих центрів „племінного князівства” хорватів.

Виникнення ранньофеодального міста на території Українського Прикарпаття не пізніше першої половини X ст. не було чимось винятковим. Це час активного містоутворення в східних слов'ян. Початок функціонування торгово-ремісничого посаду на Київському Подолі за даними дендрохронології відноситься до другої половини IX ст. [Сагайдак, 1991, с.70-83]. Посад з окремою укріпленою лінією в X ст. функціонував у Чернігові [Бліфельд, 1975, с.201]. До цього часу відноситься існування торгово-ремісничого посаду у Володимирі-Волинському тощо [Аулих, 1990, с.119-122].

Проводячи політику одержавлення і офіційної християнізації, київський князь Володимир „ходив” на хорватів два рази. Перший похід, як зазначає В.М. Татищев, відбувся у 992 р. „Владимир ходил ко Днестру со двумя епископы, много людей крести и построил в земли Червенской град во свое имя Владимирь и церковь пресвятыя Богородицы созда, оставя ту епископа Степана и возвратися с радостию” [Татищев, 1963, с.64]. Яким чином Володимир Святославович впроваджував християнство на землях Центральної і Північно-Східної Русі відомо. Через те, очевидно, хорвати не дуже приязно сприйняли його. А насадження нової релігії, яка йшла в розріз із прадавньою язичницькою, викликало протидію. Тоді, у 993 р., щоб зламати опір місцевої феодальної верхівки „Владимир ходил на Семиградскую и Хорватскую земли, и, многи победы одержав и покорив, возвратися со множеством плена и богатства и пришел в Киев со славою великою” [Татищев, 1963, с.65]. Проаналізувавши ці повідомлення і уточнивши дати, О.М. Рапов прийшов до висновку, що походи були здійснені Володимиром на

рік раніше, тобто 991 і 992 р [Рапов, 1988, с.349-362]. Саме наприкінці X ст. у результаті цієї каральної операції ранньосередньовічне місто на Пруті було зруйноване і припинило існування. Надалі в його околицях продовжували існувати лише невеликі землеробські селища.

Серед науковців раніше побутувала думка, що місто зруйнувало місцеве населення за домовленістю між київським князем і феодалною верхівкою хорватів, коли містичі могли спокійно забрати свій пожиток і залишити помешкання [Тимошук, 1982, с.67]. Тобто, місто не зазнавало військових руйнувань. Але якщо ще раз звернутися до літописів, то видно, що спроба приєднати хорватів до київської держави мирним шляхом (907 р. – князь Олег, 991 р. - Володимир) зазнала невдачі. Заволодіти ними їх можна було лише силою зброї. Вирішальна битва між хорватами і військом київського князя все таки відбулася в полі, ймовірно, на лівому рівнинному березі р. Прут*. Битву хорвати програли і, відступаючи, самі запалили місто. Про те, що люди, поспішаючи, покидали помешкання, говорять окремі знахідки побутових речей і обгорілого зерна, яке не встигли захопити із собою. Володимир не став переслідувати військо хорватів, бо змушений був повертатися до Києва, куди поспішали печеніги, які скористалися його відсутністю, чи, можливо, мали певні домовленості з хорватами про взаємодопомогу „*пришедию бо ему с войны хорватская, и се печенеги придоша по одной стороны Сулы*” [ПВЛ, 1950, с.84]. Якщо би не було битви, а хорвати зуміли б домовитися із Володимиром, йому було би вигідніше залишити неушкодженим місто у боротьбі проти угрів та кочовиків, розмістивши тут свою адміністрацію, ніж затратити сили на спорудження нової фортеці.

Військовий похід Володимира, очевидно, проходив у кінці літа, коли було завершено збирання урожаю (про що свідчить спалене зерно в житлах Ревного). Така тактика ведення бойових дій була поширеною як серед східнослов'янських, так і західнослов'янських племінних угруповань. Так, за підрахунками А. Рутткаї, із числа достовірно встановлених військових дій, які відносяться до IX ст., більше 80 % припадали на період липня-вересня [Рутткаї, 1985, с.143-160].

Після погрому, вчиненого Володимиром у хорватській землі, життя в місті не відновлювалося. Продовжував існувати ремісничий посад, який за площею значно скоротився. Щоб утримати в покорі місцеве населення і не допустити відновлення сепаратистських настроїв, Володимир навколо поруйнованого міста на віддалі кількох кілометрів спорудив три фортеці, в яких постійно перебував військовий гарнізон (Горішні Ширівці, Коростовата, Цецино). Можливо, ремісники посаду в Ревному, який продовжував, як зазначалося, функціонувати, забезпечували необхідним реманентом та озброєнням залозу київського князя.

Що стосується назви міста, то у вітчизняній історіографії це питання не порушувалося. Прийнято вважати його безіменним.

---

* Зокрема до цього висновку прийшов дослідник військової справи стародавнього населення України А. Федорук. Як він повідомив мені у приватній розмові, головною ударною силою хорватського війська була кіннота, а отже битва з Володимиром не могла відбутися на незручному для її дій, горбистому і посіченому глибокими ровами, правобережжі Пруту.

В арабських середньовічних джерелах на території Східного Прикарпаття згадується місто Джарват або Хорват, як центр хорватів [Овчинников, 2000, с.152-162; Купчанко, 2002, с.40-44]. Виходячи із потужності оборонних конструкцій дитинця, наявності значного ремісничого посаду та широкої сільської округи, можна припустити, що цим центром є безіменне місто на Пруті.

Проте подальші дослідження комплексу поселень в Ревному доповнять наші знання про початки містотворчих процесів у регіоні і, можливо проллють, світло й на назву цієї поселенської структури.

Найбільш дослідженим серед літописних міст XII – першої половини XIII ст. на території Середнього Подністров'я є Василів (рис. 2). Локалізувати його місцезнаходження науковцям

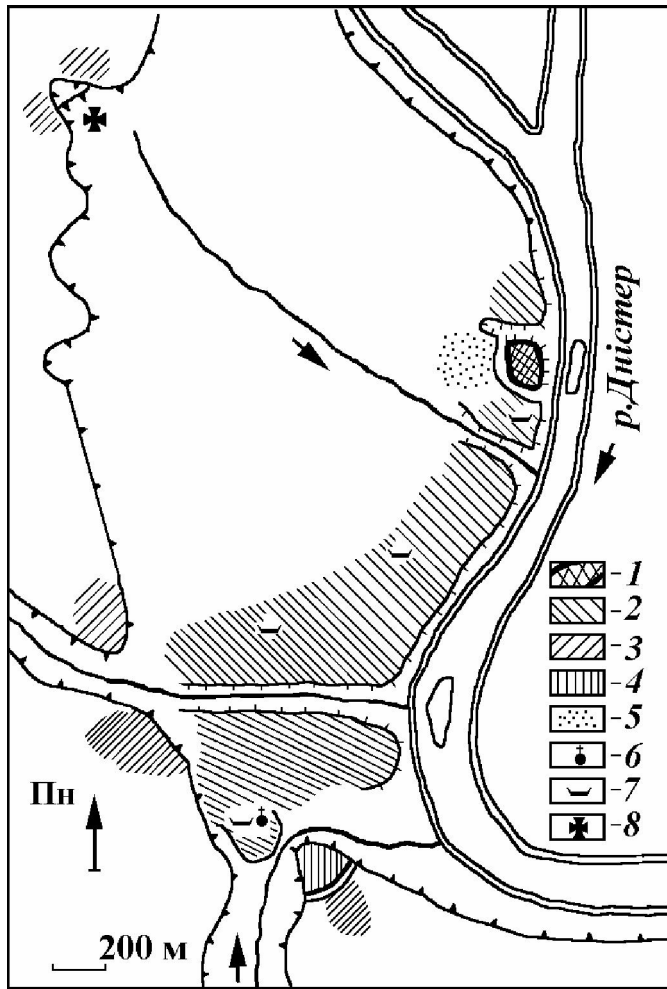

Рис. 2. План літописного Василева XII – XIII ст. (за Б. Тимошуком). 1 – дитинець; 2 – посад; 3 – поселення; 4 – феодальний замок (ур. Хом); 5 – торговий майдан (ур. Торговиця); 6 – кам'яний храм; 7 – могильник; 8 – скельний монастир

Fig. 2. Plan of annalistic Vasyliv of X – XIII centuries (by B. Tymoschuk). 1 – acropolis; 2 – down town; 3 – settlement; 4 – feudal castle (Khom); 5 – trade place (place Torgovytsia); 6 – stone temple; 7 – cemetery; 8 – cliff cloister

було неважко, оскільки сьогодні існує однойменне село. Але залишилася нерозв'язаною проблема походження назви міста, його територіальна структура.

Перша згадка про Василів зустрічається в літописі, коли описуються події, пов'язані з боротьбою князя Данила Галицького з угорськими військами літом 1229 (1230) р. Зазнавши розгрому від Данила з союзниками під стольним Галичем, королевич угрів Бела (майбутній король Бела IV) рятувався втечею: „оттоуда же поиде король ко Василеву и перейде Днестрь и поиде ко Пруту” [Літопис Руський, 1989, с.387].

Наведене літописне повідомлення вказує на важливість цього міста. Очевидно, поблизу Василева, в той час, була переправа через ріку та починалася Дорога на південь – у землі Подунав'я та Угорщини. Інша згадка поселення в феодальній грамоті 1448 р. стосується його як рядового села „на имя Василевъ на Днестре” [Documentele moldovenești ..., 1932, р.305-306].

Така фрагментарність повідомлень писемних джерел стосовно поселення робить археологічні матеріали практично єдиними свідками минулого літописного Василева.

Окремі повідомлення про те, що це звичайне село в минулому було багатим процвітаючим містом зафіксовані на початку XIX ст. Так, у 1821-1823 рр. на місці ремісничого посаду селяни

знайшли скарб срібних давньоруських речей, про що повідомили Галицького губернатора [ДАЧО. Ф.1. Оп. 1. Од. зб.4122. ар.11]

Археологічні дослідження пам'ятки розпочалися в кінці XIX ст. У 1899 р. Р.Ф. Кайндль проводив археологічні розвідки на правому березі Дністра, в результаті чого відкрито залишки давньоруського міста Василева [Kaindl, 1901, s.47]. Складові частини міста виявлені в урочищі Городище, на горі Хом поза цією горою і далі на інших горбах у західному напрямку аж до урочища Монастир. Дослідник вже тоді записав перекази та легенди місцевого населення, згідно з якими поселення в давнину мало 70 церков. Р. Кайндль дослідив рештки цвинтарів XII – XIII ст. на схилі гори Хом, та на протилежному невисокому пагорбі в селі. У 1900 р. науковець на березі Дністра виявив залишки ремісничої гончарної майстерні з піччю про що звітував перед Центральною комісією із збереження і дослідження історичних пам'яток [Буковина, 1900, с.3]. Р.Ф. Кайндль у цілому правильно продатував виявлені рештки і оцінив цю давньоруську пам'ятку [Фантух, 1997, с.29-32].

Історією міста цікавився також і М. Грушевський, з посиланнями на дослідження Р.Ф. Кайндля [Грушевський, 1992, с.470,610]. Вони, на його думку, підтверджували гіпотезу Д.І. Зубрицького і дозволяли локалізувати літописне місто Василів на правому березі Дністра, навпроти устя р. Серету.

У 20-30-і роки XX ст. дослідження у Василеві намагався продовжити Ярослав Пастернак, однак дії румунської адміністрації йому зашкодили [Войнаровський, 1993, с.86-87].

Значний вклад у дослідження літописного міста зробив відомий археолог Б.О. Тимошук, який протягом кінця 1940-х – 50-х рр. проводив археологічні розкопки на території Василева. В результаті досліджень виявлені рештки білокам'яного храму, ремісничі майстерні, горни для випалу посуду, могильники з похованнями у саркофагах, костницях, кам'яних кромлехах, досліджені дитинець міста в ур. Замчище, ремісничий посад в ур. Мури, торгова площа в ур. Торговиця, на Дністрі – пристань, печерний монастир в ур. Монастир, та феодальний замок в ур. Хом [Тимошук 1949; Тимошук, 1958; Тимошук, 1959а; Тимошук, 1967а; Тимошук, 1952, с.395-400; Тимошук, 1960, с.164-166; Тимошук, 1969; Тимошук, 1969б, с.112-113; Тимошук, 1975, с.264-265; Тимошук, 1982, с.138-153; Тимошук, 1992]. Менше досліджувалася периферія міста. В різні роки поруч із Б.О. Тимошуком працювали тут Г. Логвин, І. Русанова, І. Винокур, І. Свешніков, П. Бирня, О. Плаксієв.

У 1980-х рр. археологічне вивчення Василева продовжив Б.П. Томенчук. Він дослідив оборонні споруди дитинця з рештками дерев'яної церкви на ньому, могильник, декілька жител та гончарні печі на посаді літописного міста [Томенчук, 1977; Томенчук, 1978; Томенчук, 1985; Томенчук, 1978, с.393; Томенчук, 1979, с.413; Томенчук, 1987, с.422-423].

Виявлений у результаті розкопок археологічний матеріал показав, що у XII - першій половині XIII ст. на березі Дністра, на місці впадіння в нього р. Серет, розміщувалося велике торгове місто із розвинутою інфраструктурою. З цими висновками погоджується на сьогоднішній день більшість науковців, що підтверджується матеріалами багатьох колективних і монографічних публікацій [Винокур, Горішній, 1994, с.253; Куза, 1989, с.87-88, Буковина...,1998, с.24; Spinei, 1994, р. 130, 134].

У 90-х роках XX ст. у Василеві працювали археологічні експедиції Буковинського центру археологічних досліджень, які займалися вивченням широкого спектру питань, пов'язаних з історією міста [Пивоваров, 2000, с.216-221; Пивоваров, Чеховський, 1992, с.116-122; Рідуш, 1997, с.108-111; Рідуш, 1997, с.29-31; Фантух, 1996, с.29-31; Фантух, 1997, с.29-32; Фантух, 1999, с.133-139].

У результаті усіх досліджень встановлено, що структура літописного міста виявилася ідентичною вищеназваним критеріям міст. Василів складався з фортеці-дитинця (урочище Замчище), на території якої зосереджувалася феодальна влада, торгово-ремісничого посаду (територія сучасного села), де мешкала основна маса міського ремісничого населення, незалежного від феодальної верхівки. Третю частину міста складали передмістя. Тут розміщувалися феодальні садиби-замки з оточуючими їх селами, монастирі, слободи тощо.

Цікавою видається проблема походження назви населеного пункту. Б.О. Тимошук і інші дослідники пов'язують його з іменем Василька Тербовлянського (1090 – 1124 рр.) [Тимошук, 1982, с.153; Нерознак, 1983, с.37]. Як вважає Б.О. Тимошук, час виникнення міста припадає на кінець XI – першу половину XII ст. за знахідками кераміки із найдавнішого саркофагу із залишків дерев'яної церкви, виявленої під завалом білокам'яного храму [Тимошук, 1982, с.152]. У цей час Середнє Подністрів'я входило до складу Тербовлянського князівства, володарі якого проводили активну політику утвердження своєї влади на цих землях [Насонов, 1951, с.136]. В XI ст. на території Василева існувало невелике поселення. Можливо, за ініціативи Тербовлянського князя Василька, на Дністрі, в місці впадання в нього р. Серет, був збудований князівський замок, який став основою формування поселення міського типу [Тимошук, 1982, с.153]. Поступово укріплений двір перетворився у дитинець, а поселення - у посад давньоруського міста. Поблизу нього виростають феодальний замок, монастир та інші інституції, притаманні містам. Завдяки появі цього міста тербовлянські князі змогли укріпитися у Середньому Подністер'ї і значно поширити свою владу у Сиретсько-Дністровському межиріччі. Тербовлянський князь Василько активно заселяв ці території.

Деякі науковці дотримуються іншої думки. Так, на основі припущення О.М. Іоанісяна [Іоанісян, 1993, с.59-66], С. Пивоваров [Пивоваров, 2000, с.219] вважає, що Василів слід пов'язувати із Андроніком Комніном – родичем візантійського імператора Мануїла, який отримав це місто в дарунок від галицького князя Ярослава Осмомисла у 1164-1165 рр. А від візантійського титула „басилей”, тобто цар, воно отримало назву „басилів” тобто царський.

Але звернемося до матеріалів розкопок і літописної згадки. О.М. Іоанісян вказує, що підлога дерев'яної церкви з дитинця Василева була прикрашена полив'яними плитками із геральдичними зображеннями орлів, подібних до тих, що використовувалися у ротонді-квадрифолії Галича. Він вважає, що у цьому випадку ми маємо справу із наслідуванням столичним князівським храмам, який збудований на замовлення високопоставленої особи [Іоанісян, 1993, с.64]. Далі автор, посилаючись на Б.О. Тимошука, стверджує, що церква знаходилася за межами дитинця, на території невеликої садиби і була не міським, а особистим палацовим храмом [Іоанісян, 1993, с.64].

Але і Б.О. Тимошук, і Б.П. Томенчук (дослідник церкви), вказують, що вона розташовувалася на городищі-дитинці літописного міста і входила своєю апсидною частиною в систему зрубних оборонних стін [Тимошук, 1982, с.140; Томенчук, 1992а, с.94; Томенчук, 1992, с.85]. Тобто, церква споруджувалася разом із оборонною лінією і була її складовою частиною.

Стосовно „орла у геральдичній позі” із керамічних плиток. Справді, цей птах був популярною фігурою у Візантії і був атрибутом імператорської влади. Але, на думку О.Г. Овчинникова, птах зі складеними крилами та розпущеним хвостом, який зображений на плитках із Василева, мав би символізувати голуба тобто Духа Святого [Овчинников, 1993, с.96]. Крім того, фрагменти керамічних плиток із аналогічними зображеннями відомі із ремісничого посаду стародавніх Чернівців [Возний, 2000, с.224]. Тут, очевидно, знаходилася дерев'яна монастирська церква, яка до Андроніка не могла мати ніякого відношення.

Згідно із літописним повідомленням, біглий Андронік Комнін з'являється у Галичі в кінці 1164 р. і Ярослав Осмомисл дарує йому міста у Галицькій землі [ПСРЛ, 1962, с.524]. Однак, уже у 1165 р. імператор Мануїл через послів (і обіцянки прощення повертає) Андроніка до Константинополя. Тобто, двоюрідний брат імператора пробув у Галичині менше року. За літописом видно, що особі імператорської крові було даровано міста, тобто поселенські структури, які уже існували до того. Звідси випливає низка запитань. Знаючи, що Андроніку бути недовго на цій території, чи вкладав би він кошти у розбудову міста? Чи змогли б за такий короткий час містичі сприйняти і зберегти назву „басилевс”? Чому в такому разі вона не відобразилася у назві Олешківського замку, де розкопана ротонда? І, де б було безпечніше Андроніку – ближче до Константинополя у Василеві на р. Дністрі, по якому йшов жвавий торговий шлях і, очевидно, проходило посольство Комніна до Галича, чи у місті розташованому ближче до угрів? У цьому випадку Андронік у боротьбі за престол міг швидше чекати на допомогу угорського короля Стефана III – ворога Візантії. Отже, на нашу думку, припущення С. Пивоварова видається сумнівним.

Очевидно, був правий Б.О. Тимощук, коли вважав, що, можливо, за ініціативою теребовлянського князя Василька (1092—1124 рр.) у першій половині XII ст. на Дністрі напроти р. Серет збудовано замок Василів. Завдяки вигідному розташуванню на перехресті торгових шляхів (Дністровського водного та сухопутного, що йшов із Василева до Пруту у давні Чернівці) замок став основою формування поселення міського типу. І назву місто отримало від його засновника.

Про те, хто був засновником міста, опосередковано можуть служити залишки поховання в саркофазі біля північної стіни білокам'яного храму. На кам'яній плиті, яка перекривала саркофаг, були викарбувані геометричні знаки та герби Рюриковичів. Тоді ж Б.О. Тимощук висунув припущення, що ці знаки належали одному князівському роду, а саме – роду теребовлянського князя Василька, від якого і походить назва міста [Тимощук, 1992, с.27]. Науковець вважав, що у саркофазі похований архітектор храму. Пізніше, на основі аналізу родових знаків С. Пивоваров та І. Чеховський прийшли до висновку, що у саркофазі похований князь Іван-Ігор Василькович – син Василька Ростиславича Темного, нащадок теребовлянських князів, який помер літом 1141 р [Пивоваров, Чеховський, 1992, с.116-122]. Незалежно від них до аналогічного висновку дійшов знавець давньоруських написів П. Максимов, який виявив на саркофазі вирізьблене глаголицею ім'я Іоан [Масан, 2004, с.72-87; Максимов, Томенчук, Кочкін, 1996, с.97-101]. Очевидно, літописний Василів був резиденцією Васильовичів, а білокам'яний храм – їхньою родинною усипальницею.

Торгово ремісничий посад міста припинив свій розвиток під час золотоординської навали на Русь. У цей час, як свідчать матеріали розкопок, в середині XIII ст. припинили існування посад, феодальний замок-дитинець та феодальний замок в уроч. Хом. Неукріплене поселення Василів продовжувало існувати. Воно згадується, як уже зазначалося, у 1448 р. як феодально залежне село.

Іншої думки дотримується С. Пивоваров. За матеріалами розкопок 1997 р. він вважає, що час появи населеного пункту та існування Василева як міста можна віднести до VIII – IX ст. Чому саме цей період він бере невідомо, адже матеріалів, які б це доводили, немає. Верхню межу (на підставі знахідки молдавського гроша Петра Мушати з напівземлянки № 1) дослідник відносить до кінця XIV - початку XV ст., коли поселення ще було торговим осередком. Остаточо, як стверджує С. Пивоваров, воно втратило міський характер після руйнувань та пожеж, які відбулися на початку, або в першій половині того ж XV ст. [Пивоваров, 2000, с.219].

На нашу думку, слід все ж таки дотримуватися датування, запропонованого Б.О. Тимощуком, а саме, що час появи перших поселень міського типу, формування міських округ та їхній розвиток у східних слов'ян припадає на X-XI ст. А XII – перша половина XIII ст. – період інтенсивного розвитку великих і малих міст. Оскільки в період VIII – X ст. східні слов'яни, в цьому випадку, тиверці, знаходилися на такому рівні розвитку, коли торгівля не відігравала значної ролі в їхньому житті, а Дністер не був у той час важливим торговим шляхом, то це унеможливило створення міського торгового центру. У цей період лише склалися умови для появи найдавніших міст. У VIII – X ст. почали інтенсивно розвиватися общинні центри (городища-сховища, городища-адміністративно-господарські центри, городища-ремісничі поселення). Жодних із названих пунктів на території літописного Василева не зафіксовано. Очевидно, тут могло знаходитися невелике рядове поселення сільського типу. Верхня межа також видається помилковою, оскільки після навали монголо-татар, як відомо, відбувається загальний занепад міського життя на теренах Русі. Дністер, як торгова магістраль, у цей втрачає своє значення, а це в житті міста відігравало основну економічну роль. Тим більше, що після вимоги Бурондая восени 1259 р. знищити укріплення міст Галичини, навряд чи князі Данило та Василько Романовичі пішли проти волі монголів. Аналогічної думки дотримуються й інші науковці [Добржанський, Макар, Масан, 2002, с.63]. І, коли у другій половині XIV ст. почався процес відродження міст, Василів, втративши важливе торгове значення, уже не міг піднятися до рівня міста і залишився простим феодалним селом. Отже, „уточнена” хронологія міста, запропонована С. Пивоваровим, на нашу думку, є дещо перебільшеною і надуманою на основі матеріалів з одного житла.

Очевидно, подальші розкопки і дослідження допоможуть конкретизувати наші знання про час існування цього визначного центру Середнього Подністров'я.

На відміну від Василева, складніше вирішувалося питання локалізації іншого літописного міста – Кучелмина в Середньому Подністров'ї (рис. 3).

У XII - першій половині XIII ст. територія середньої течії Дністра і Верхнього Сирету входила до складу Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівства, про що свідчать писемні документи. У Галицько-Волинському літописі за 1229 р. говориться, що під час облоги ворогами Галича князь Данило *“собрав землю Галицькую от Боброки даже и до реки Ушица и Прут”* [ПСРЛ, 1962, стб.759]. Тут літописець конкретно вказує на південні рубежі Галицької землі. У Подністров'ї вони проходили неподалік від літописної Ушиці. В іншому місці того ж літопису під 1242 р. говориться, що Данило Галицький, дізнавшись, що загоми хана Батия повертаються з Угорщини, *“хотя уставити землю и еха до Бакоты и Калиуса”* [ПСРЛ, 1962, стб.793]. Отже, Бакота, Калиус і Ушиця були прикордонними містами князівства на лівому березі Дністра. За даними археологічних досліджень вони датуються XII -першою половиною XIII ст. [Винокур, Горішній, 1994, с.363]. У цьому районі, але на правому березі Дністра, літописи двічі згадують ще один населений пункт, який також займав вигідне стратегічне положення, а саме Кучелмин. Останній, як прикордонна фортеця Галицько-Волинського князівства, знаходився десь у середній течії Дністра на межі із кочівницьким степом і відіграв важливу роль в обороні князівських земель.

Розповідаючи про похід князя Івана Ростиславича Берладника на Галич літом 1159 р., літопис повідомляє: *„I прибуло до нього (Івана Ростиславича) половців багато і берладників у нього скупчилося шість тисяч, і рушив він до [города] Кучелмина, і раді були [там] йому. А звідти він до [города] Ушиці рушив. Та в город увійшла була залога Ярославова, і стали кріпко битися вої залози з городських стін, а смерди перескакували через заборолу до Івана, і*

перебігло їх триста. І хотіли половці узяти город, та Іван не дав їм узяти, і розгнівавшись, половці поїхали од Івана”[ПСРЛ, 1962, стб.497; Літопис Руський, 1989, с.273].

Отже, як видно з літописного повідомлення, першим Галицьким містом, у яке увійшов князь Іван Ростиславович, був Кучелмин. Другим містом на шляху ізгоя постала Ушиця, яка знаходиться за 15 км на північний захід від поселення в урочищі Галиця. Отже, Кучелмин розташовувався десь між Прутом та Ушицею на правому березі Дністра.

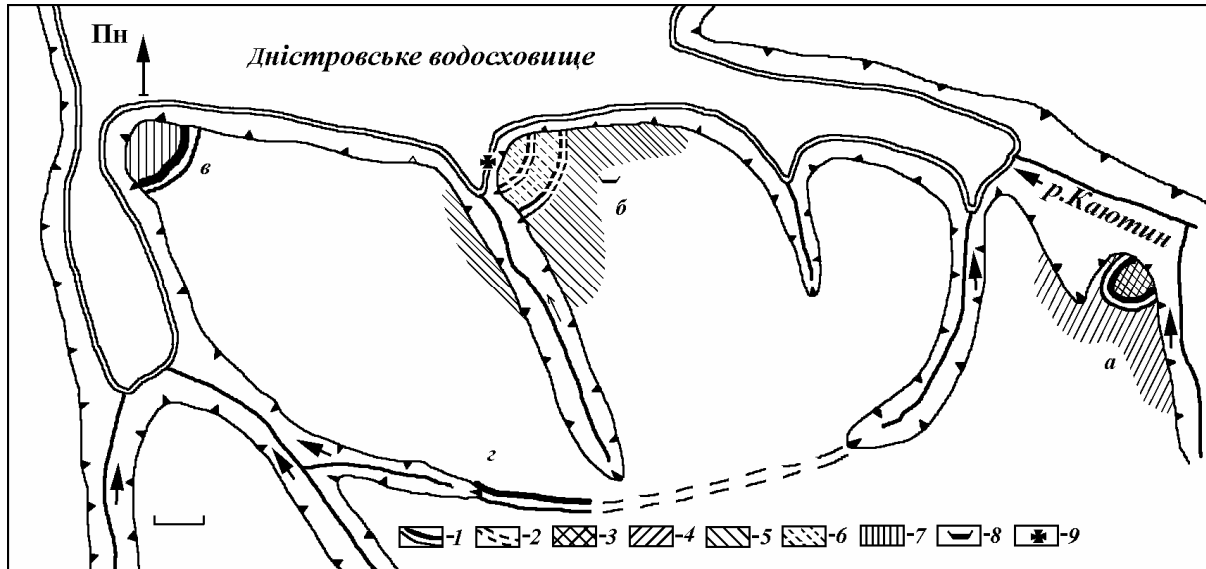

Рис. 3. План літописного Кучелміна XII – XIII ст. (за С. Пивоваровим).

1 – укріплення; 2 – розорані укріплення; 3 – дитинець; 4 – селище-супутник; 5 – посад; 6 – територія наземного монастиря; 7 – городище-сторожова фортеця; 8 – могильник (?); 9 - скельний монастир; а – ур. Окопи; б – ур.Галиця; в – ур.Щовб; г – ур. Валок

Fig. 3. Plan of annalistic Kuchelmin XII-XIII centuries (by S. Pyvovarov).

1 – fortifications; 2 – ploughed up fortification; 3 – acropolis; 4 – settlement-satellite; 5 – down town; 6 – territory of ground cloister; 7 – hillfort – watch fortress; 8 – cemetery; 9 – cliff cloister; а – place Окопу; б – place Galycia; в – place Schovb; г – place Valok

В іншому місці літопису, де говориться про боротьбу Данила Галицького із реакцією боярства Пониззя у 1213 р., зазначено: „...пройшли вони в [город] Онут і рушили в поле... [але] рушили вози [з Галича ?] до [города] Плава напередодні святого Дмитрія [Солунського],... А звідти прийшли вони нижче [від города] Кучелміна, думаючи, де перейти ріку Дністер... Звідти ж приїхав Данило до Мстислава [Мстиславича]” [ПСРЛ, 1962, стб.735; Літопис Руський, 1989, с.276]. Як видно з другого повідомлення, Кучелмин знаходився на правому березі Дністра нижче Онута і Плава. Саме тут, або неподалік, як вважають науковці, згідно літописної згадки, відбулася зустріч між Данилом Галицьким і Мстиславом Удатним: „Мстислав же велику честь склав Данилові, і дари йому дав великі, і коня свого борзого сивого, і сказав йому: „Ти піди, княже, у Володимир, а я піду в Половці. Помстимось оба за сором свій”, і Данило приїхав у Володимир” [Літопис Руський, 1989, с.376-377].

Таким чином, виходячи з літописних повідомлень, здавалося б легко можна географічно локалізувати місто. Але на період XIX ст. населеного пункту з такою назвою уже не існувало. Тому проблема виявлення місцезнаходження Кучелміна серед науковців викликає дотепер чимало суперечок.

Географічно локалізувати літописний Кучелмин спробував ще у середині XIX ст. Д.І. Зубрицький, який ототожнював згаданий град із селом Кучурмік на Буковині [Зубрицький, 1852, с.101-102]. Вслід за ним, виходячи із тодішньої зрумованої назви с. Кучурлик, І. Шараневич також пов'язував Кучелмин із с. Малий Кучурів [Шараневич, 1869, с.74]. Аналогічної думки дотримувався і М.В. Молчановський [Молчановский, 1885, с.85-86]. З того часу на історичних картах Кучелмин розташовують там, де тепер стоїть с. Малий Кучурів

Не проаналізувавши достатньо всі наявні джерела, Б.О. Рыбаков, очевидно, під впливом поглядів істориків XIX ст. також розмістив на схематичній карті населених пунктів домонгольської Русі це літописне місто на тому місці, де знаходиться сучасне село Малий Кучурів [Рыбаков, 1951, с.126].

Але М. Грушевський з приводу такого розміщення висловив сумнів. Він писав: *“Літописне оповідання скоріше вказувало б на якусь близиу до Дністра осаду, а Кучурмик лежить досить далеко”* [Грушевський, 1992, с.440, 461, 611].

Не знаходить підтвердження ототожнення Кучелмина з Малим Кучуровом і серед археологічних матеріалів. Дійсно, на території села є селище XII – XV ст. (центр села на правому березі р. Кучур, ур. Гора і Осередок). Вздовж річки на відстані 400-450 м. зустрічаються рештки глинобитних печей та скупчення шматків кераміки і обмазки. Але укріпленя, характерних для міських поселень, тут не виявлено. Відсутній також і торгово-ремісничий посад – одна із важливих ознак міста. Тим паче, що село розташоване досить далеко від р. Дністер і значно вище за течією відносно Ушиці, що суперечить літописному повідомленню. Отже, це було звичайне феодальне село, яке згадується у грамоті 23 лютого 1448 року як Кучуров [Documentele moldovenești, 1931, p.305]. Воно існувало і після монгольської навали, а, як відомо, всі міста Сиретсько-Дністровського межиріччя в середині XIII ст. припинили своє існування. Назва села немає ніякого відношення до літописного Кучелмина, а походить від річки Кучур, на якій воно розташоване.

Протягом XIX – XX ст. серед науковців точилася суперечка стосовно локалізації літописного міста. Висувалися найрізноманітніші версії його розташування. Так, М.П. Барсов розміщував літописний Кучелмин на лівому березі Дністра, ототожнюючи його із с. Куча, що знаходилося неподалік від Ушиці [Барсов, 1885, с.287]. Однак, це припущення не знайшло серйозної підтримки і видавалося досить сумнівним.

За літописним градом надовго закріпилося ототожнення з Малим Кучуровом [Крип'якевич, 1984, с.78; Насонов, 1951, с.138; Рыбаков, 1982, с.511]. Інколи в колективних працях, в яких розглядалися історичні події, пов'язанні з цією територією, згадувався літописний Кучелмин, але при цьому не робилася конкретна географічна його прив'язка. У кращому випадку відзначалося, що населений пункт знаходився десь на південно-східних кордонах Галицької землі, у безпосередньому сусідстві з кочовим степом.

Спробу локалізувати літописне місто зробили І. Власенко та М. Тельнов. Вони ототожнили його з городищем Мерешковка на півночі Молдови [Власенко, Тельнов, 1993, с.33-35]. Однак, як зазначають самі автори, біля городища не виявлені сліди торгово-ремісничого поселення, а також сільської округи. Отже, дане припущення не має під собою науково обґрунтованої основи і є сумнівним. Свого часу П.О. Раппопорт зазначав, що у XII ст., коли сформувалося Галицьке князівство, територія сучасної Молдови була вже покинута русичами і південний кордон руських поселень проходив у районі середньої течії Дністра. *„Спокій з боку степу тут забезпечували численні міста – Каліус, Ушиця, Бакота, Онут, Кучелмин”*

[Раппопорт, 1967, с.177]. Фортеця в с. Мерешковка могла бути передовим форпостом перед зазначеними містами.

На основі масштабного обстеження археологічних пам'яток у Подністер'ї, Б.О. Тимошук запропонував іншу версію розташування літописного града. Як вважає науковець, Кучелмин міг знаходитися між селами Ломачинці, Галиця та Непоротово, де на незначній віддалі один від одного розташовані три городища, печерний монастир та декілька синхронних поселень XII - першої половини XIII ст. [Тимошук, 1968, с.5; Тимошук, 1969а, с.335-337; Тимошук, 1973, с.100-107; Тимошук, 1982, с.82-86]. Тут він дослідив земляні укріплення городищ у Ломачинцях (ур. Окопи), Непоротовому (ур. Щовб), залишки монастиря (ур. Галиця) [Тимошук, 1955, с.109-114].

Нова локалізація Кучелмина визнана більшістю сучасних науковців [Добржанський, Макар, Масан, 2002, с.59; Возний, 2000б, с.34-40; Возний, 1993, с.39-41; Винокур, 1998, с.31-35; Котляр, 1985, с.106-107; Винокур, Горішній, 1994, с.265]. Останніми роками припущення Б.О.Тимошука було підтвержене новими дослідженнями. У 70-х роках XX ст. Б.П.Томенчуком проводилися археологічні розкопки укріплень на городищі Непоротово (Щовб). У результаті робіт відкриті житлово-господарські зруби з матеріалами XII – першої половини XIII ст., які засвідчили існування тут ювелірного виробництва [Томенчук, 1979, с.413].

В останні десятиріччя минулого століття в районі с. Галиці проводилися роботи співробітниками Буковинського центру археологічних досліджень. Були обстежені залишки городищ, печерного монастирського комплексу, (культова споруда?) в ур. Труфанова Криниця [Пивоваров, Чеховський, 2000; Пивоваров, 2000а, с.23-34; Рідуш, 1997, с. 108-111; Рідуш, 2001, с.380-387].

У результаті такої багаторічної пошукової роботи науковців встановлено, що на правому березі Дністра розміщувався досить значний за площею населений пункт, який пов'язують із літописним Кучелмином - важливим прикордонним пунктом Галицького князівства.

Складові частини міста були типово давньоруськими. Основними з них є князівська фортеця X – XIII ст. (ур. Окопи), торгово-ремісничий посад (ур. Галиця), укріплений печерний монастир (ур. Галиця), могильник, городище-сторожова фортеця (ур. Щовб.).

Отже, між селами Ломачинці і Непоротово у XII - першій половині XIII ст. містився великий добре укріплений населений пункт Галицького порубіжжя, який складався з трьох городищ, двох великих поселень-посадів, на території яких знайдені сліди ремісничої діяльності, скельного монастиря та могильника. Матеріальна культура поселень є типовою для Галицького князівства. Весь наявний комплекс поселень цілком може бути залишками згаданого літописного Кучелмина – важливої прикордонної фортеці Галицького князівства. Цей укріплений пункт, як і інші вищезгадані, протистояли набігам об'єднання половців (Біла Куманія), кочів'я якого знаходилися у межиріччі Дніпра й Нижнього Дунаю [Рыбаков, 1952, с.43].

Літописне місто, як і Василів, очевидно, заснував Василько Темний на початку XII ст., проводячи політику „одержавлення” території Середнього Подністров'я. Воно мало стати форпостом на шляху просування кочових племен зі степу на землі Тербовлянського, а згодом і Галицького князівства. Загибло місто, як і, зрештою, всі подністрианські міста у другій половині XIII ст. внаслідок нападу монголо-татар або за наказом Бурондая в 1259 р. і після цього вже не відновилося.

Походження назви літописного міста також викликає багато суперечок серед науковців. Одні дослідники виводять назву Кучелмина з давньоруських антропонімів типу Куча, Кучина [Етимологічний словник, 1985, с.75]. Інші стверджують, що назва міста походить від іномовного імені, або особового імені Кучелма з додаванням присвійного суфікса – инь [Нерознак, 1983, с.99].

Нещодавно з'явилося інше пояснення походження назви Кучелмина, запропоноване С. Пивоваровим [Пивоваров, Чеховський, 2000, с.61-64]. Він припускає, що назву цей населений пункт отримав від представника знатного роду племен чорних клобуків коуї Кучелми.

На нашу думку, слід дотримуватися запропонованої гіпотези Ю.О. Карпенка про слов'янське походження назви міста [Карпенко, 1973, с.10, 47]. Чому не кочівницької? Сам автор висунутого припущення (С. Пивоваров) вказує із посиланнями на літературу і джерела, що чорні клобуки, а саме племена коуї розміщувалися, в основному, в Пороссі і є згадки про їхні кочовища на Чернігівщині. Немає ніяких даних про існування їх в Середньому Подністер'ї. Так само, не зафіксовані знатні роди з такими іменами серед різноманітних писемних джерел, відомих на сьогодні.

На території Верхнього Попруття знаходиться ще одне місто, яке не потрапило на сторінки писемних джерел, хоча відіграло важливу роль у розгалуженні сухопутних торгових шляхів у Верхньому Попрутті. Це князівська фортеця Ленківці на Пруті – попередник сучасних Чернівців (рис. 4).

Дослідження стародавніх Чернівців мають історіографічний і методологічний інтерес, зважаючи на те, що виникнення Чернівців становило тривалий час складну і дискусійну проблему.

Висвітлення історії виникнення і формування Чернівців розпочалося порівняно пізно. Австрійські історики, які почали досліджувати стародавнє місто, розділилися на „лівобережників” і „правобережників”.

У 1874 році Ф. А. Віккенгаузер видав невелику працю, що охоплювала чернівецьку історію з найдавніших часів до 1774 р. Із сучасної точки зору, наукова вартість цього видання незначна, тим більше, що автор звернув головну увагу не стільки на історію самого міста, скільки на події, що відбувалися в його околицях. Віккенгаузер відносив початки міста до правого берега ріки: *„Місто ніколи не стояло на лівому березі Пруту. Адже хто попервах розміщував своє житло в Чернівцях, то робив це біля тоді ще чудового джерела – Турецької криниці, а не в туманних болотах Денисівки”* [Wickenhauser, 1874, s.36].

“Давно князі, які мечем боронили цей край, заклали місто. Воно стояло не на теперішній землі, а на тому березі Прута, де є так звана Денисівна. Це здається вірогідним, бо тут, з одного боку, сходяться Львівський, Ясський і Хотинський шляхи, з іншого боку, цей пункт і понині є цінним у стратегічному відношенні. Поселення могло б розвинути завдяки торгівлі, коли б його не навідували часті війни, напади сусідніх народів та повені й не спопеляв вогонь”, так писав у кінці XIX ст. про розташування Чернівців Д. Веренка [Werenka, 1897, s.13-42]. На картах першої половини XVII ст. місто позначене на лівому березі Пруту, де розміщувався міський торг [Paşcan, 1899, p.18].

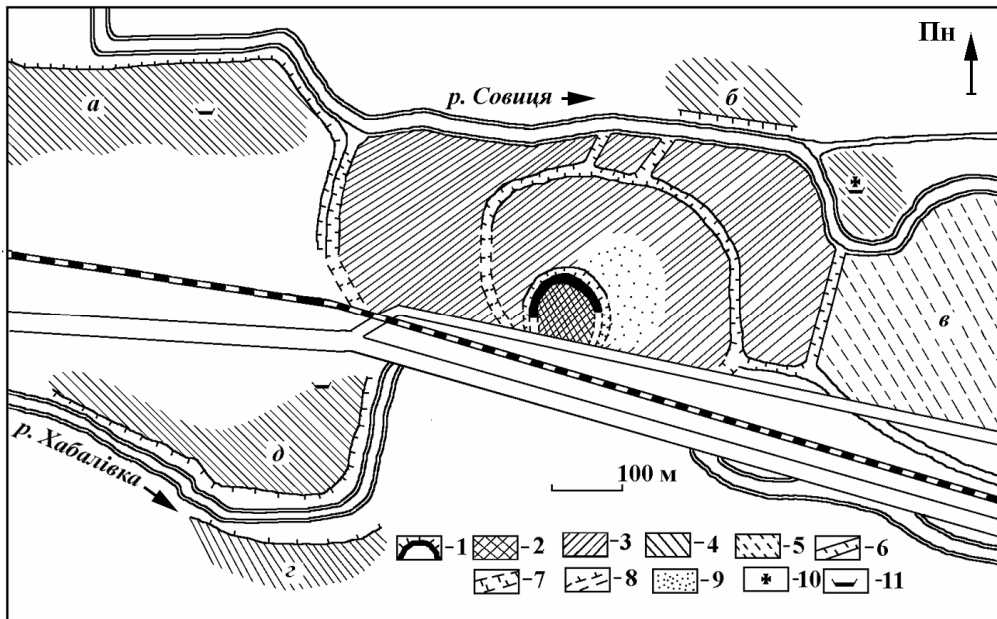

Рис. 4. План Ленківців на Пруті - попередників сучасних Чернівців (за Б. Тимошуком).

1 – укріплення; 2 – дитинець; 3 – посад; 4 – поселення; 5 – залишки ставу; 6 – рови; 7 – реконструкція ровів; 8 – реконструкція віалів; 9 – торговий майдан; 10 – монастир (?); 11 – могильник; а – ур. Совиця; б – ур.Багна; в – ур.Став; г – ур.Старі Ленківці; д – ур.Селище

Fig. 4. Plan of Lenkivtsi on Prut River – forerunner of modern Chernivtsi (by B. Tymoschuk).

1 – fortifications; 2 – acropolis; 3 – down town; 4 – settlement; 5 – remains of pond; 6 – ditches; 7 – reconstruction of ditches; 8 – reconstruction of bank; 9 – trade place; 10 – cloister (?); 11 – cemetery;

a - place Sovytsia; б - place Bagna; в - place Stav; г - place Stari Lenkivtsi; д - place Selysche

Пізніше професор Чернівецького університету Р.Ф. Кайндль, який був „правобережником” підійшов до вивчення теми з позицій академічної науки. Він дослідив „передісторію” міської території з найдавніших часів до початку XV ст., а також детально розглянув першу документальну згадку про Чернівці, довівши, що правильною датою є 8 жовтня 1408 р., а не 1407 р., як вважалося раніше [Kaindl, 1888; Kaindl, 1908]. Наукові пошуки Р.Ф. Кайндля були високо оцінені сучасниками, в тому числі українськими істориками [Кордуба, 1909, с.6]. На думку Р.Ф. Кайндля, місто виникло біля броду на Пруті в середині XII ст. Цьому сприяв розвиток торгівлі після виникнення руського князівства, столицею якого був Галич на Дністрі [Kaindl, 1908, s.4]. Р. Кайндль перший, хто чітко вказав, що місто заснували слов'яни, тому його назва є слов'янською. Дослідник обстежив і частково розкопав вал дитинця міста в урочищі Шанці, але через те, що в систему укріплень входили п'ятикутні бастіони, він відніс городище до XVII ст. Земляні укріплення стародавніх Чернівців досліджував також К.А. Ромшторфер [Romstorfer, 1895, s.19].

У 1920-30-х роках цю проблему вивчав румунський історик А. Бокенецу, який детально розглянув перебіг різних подій на території Чернівців в період входження до Молдавського князівства (XV-XVIII ст.) [Bocanetu, 1933, p.58]. Особливу увагу автор приділив діяльності

міських органів управління, складу мешканців, податкам та повинностям, функціям органів адміністративної влади Чернівецького цінуту тощо.

По новому поглянути на давню історію міста дали змогу наукові результати, досягнуті археологічними дослідженнями. У 1952 р. Б.О. Тимошук разом із І.І. Винокуром почали досліджувати Ленківецьке городище під Чернівцями. Протягом 1950-60-х років тут проводила роботи експедиція Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом Б.О. Тимошука. Головним здобутком археолога було відкриття найдавнішого міського поселення другої половини XII - першої половини XIII ст. як безпосереднього історичного попередника Чернівців [Тимошук, 1960, с.7; Тимошук, 1975а, с.288-289; Тимошук, 1982, с.68-82].

У 1967 р. археологічна експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом П.О. Раппопорта та М.В. Малевської вивчала периферію давнього міста [Раппорт, 1967, с. 10, 19, 20, 26, 128-130, 132, 135, 172, 202, 223]. Останніми роками вивчення історії міста дещо поживалося [Масан, Чеховський, 1998].

Джерельна база вивчення історії середньовічного міста різноманітна. Вона включає археологічні старожитності, на основі яких можна зробити висновки про заняття містичів, зокрема, ремесло і торгівлю, житлово-побутові умови, військову справу, оборонне зодчество тощо. Деякі знахідки дозволяють оцінити рівень духовної культури, писемності, естетичних вподобань та вірувань. Огляди таких матеріалів подаються у працях Б.О. Тимошука [Тимошук, 1959, с.250-257; Тимошук, 1967, с.98-101; Малевская, Раппорт, Тимошук, 1970, с.112-127]. Питання історії формування стародавніх Чернівців піднімав Л.П. Михайлина [Михайлина, 2001, с.126-133], С.В. Пивоваров, який уточнив час будівництва Цецинської фортеці. систематизував нумізматичні джерела, які стосуються міжнародних торговельних зв'язків Чернівців та грошового обігу на території міста [Пивоваров, 1996, с.18-21; Пивоваров, 2000б, с.20-22]. Нові матеріали про життя і заняття мешканців середньовічних Чернівців здобув за останні роки автор, який відновив археологічні розкопки на посаді Ленківецького городища [Возний, 2000а, с.91-107; Возний, 2000, с.221-225]. Залучаючи різноманітні категорії джерел О.М. Масан досить плідно у наукових статтях та газетних публікаціях розробляє питання історії пізньосередньовічних Чернівців [Возний, Масан, 2003, с.92-96].

На відміну від археологічних, документальні джерела почали відображати окремі аспекти історії Чернівців та їхніх околиць лише з кінця XIV ст., коли населений пункт перебував уже в складі Молдавського князівства. Сучасна назва міста та деякі відомості про його роль у міжнародних торговельних зв'язках вперше виступають у документі, виданому 8 жовтня 1408 р. молдавським воєводою Олександром Добрим [Documentele moldovenesti, 1932, №176; Українські грамоти XV ст., 1965, №32]. Хоча, як повідомляє Б.О. Тимошук без посилань на джерело, у збереженому списку старост міста, починаючи з 1387 р., згадується капітан Гіуля [Тимошук, 1969, с.99]. До першої половини XV ст. відносяться документи, які свідчать про значення замку Цецин як адміністративного центру [Documentele moldovenesti, 1931, р.609-610, 625, 660-661, 706-707], а також дають можливість простежити початковий етап становлення Чернівців, як осередку місцевої державної адміністрації [Documentele moldovenesti, 1931, р.809-810].

Згадки про Чернівці, хоч і не вельми часті, містяться у так званих слов'яно-молдавських літописах, а також у пізньосередньовічних літописних творах Г. Уреке та М. Костіна. Літописці згадували місто насамперед у зв'язку з воєнними конфліктами та пересуваннями польських, молдавських, татарських та інших військ [Славяно-молдавские летописи, 1976, с.31-33; Ureche, Costin, Neculce, 1990, р.28, 52-53, 68, 76, 142, 199, 220, 230.].

Як видно, писемні джерела в основному стосуються пізнішого часу, тому, стосовно досліджуваного періоду, найдавніший етап урбанізаційного процесу на території Чернівців можливо простежити лише за археологічними матеріалами. Вони вказують на своєрідне “блукання” міського осередку у просторі і часі. Тобто, містоподібне поселення з’являлося у певному місці і розвивалося там якийсь час, а потім “раптово” зникало, щоб згодом, із певним інтервалом, виникнути в іншому місці. Чернівцям передували принаймні двоє попередників, які мали ознаки міста, але з різних причин припинили функціонування. Таке “блукання” було досить поширеним явищем на стадії появи і становлення урбанізаційних осередків. Місто ніби “шукало” свого місця під сонцем, щоб згодом раз і назавжди закріпитися на певній площі земної поверхні. Аналогічні процеси відбувалися й на інших теренах Давньоруської держави. Так, давньоруський Галич знаходиться біля с. Крилос, стародавня Рязань – за 50 км від сучасної Рязані тощо [Пастернак, 1998; Гончаров, 1975, с.222-229, Монгайт, 1955].

Як уже зазначалося, першим урбанізаційним осередком в околицях Чернівців вважається великий комплекс укріплених і відкритих поселень поблизу села Ревне, які в X ст. почали набувати рис раннього міста. Наприкінці цього ж століття воно було зруйноване і припинило існування (табл. 1).

Очевидно, частина населення, разом із феодалною знаттю переселилася у новозбудовані київською адміністрацією князівські фортеці в Коростуватій, Горішніх Шерівцях і на горі Цецин, які мали допомогти центральній владі в „окняжінні” цієї території. У цей же час у долині лівого берега Пруту за кілька кілометрів від Горішньошерівецької фортеці в X ст. (на місці майбутнього посаду стародавніх Чернівців) вихідцями із Подніпров’я, можливо, ремісниками, які прийшли (або були насильно переселені) разом із князівською дружиною, було засноване поселення.

Табл. 1. Схема шляхів формування стародавніх Чернівців

Про це може свідчити знахідка наземного житла з глинобитною піччю, перекритою камінням без зв’язуючого матеріалу (фото 1).

Повної аналогії цій печі не виявлено, але відомо, що у слов’ян Подніпров’я використовувалося каміння при спорудженні глинобитних печей [Довженко, Сміленко, 1975, с.163]. На черені виявлені фрагменти ліпної посудини, яка датується VIII-X ст. [Михайлина, 1997, с.83-89; Тимошук, 1976, с.21-36; 1990, с.62-66]. Аналогічні керамічні комплекси відомі і на інших східнослов’янських поселеннях. Вони досліджувалися в Подніпров’ї, широко представлені на Правобережній Україні в межах поширення культури Луки-Райковецької [Баран В., 1972, с.33-50; Баран Я., 2004, с.134-172; Петрашенко, 1992, с.89-90; Приходнюк, 1980, с.47-49; Русанова, 1973, табл.14, 16-19]. Це поки-що перше житло X ст. на території стародавніх Чернівців.

Структура стародавнього міста, яке займало площу близько 30 га була досить складною. Місцем для його спорудження вибраний своєрідний коридор, шириною в 300 м, утворений

р. Совицею і рукавом Прута – Хабалівкою. Заболочена з півночі і порізана потоками в південній частині долина Прута була прохідною для торгових караванів тільки через цей коридор. Тут перехрещувались так звана Берладська дорога, яка прямувала із столичного Галича у Нижнє Подунав'я [Тимошук, 1969, с.117-118] та шлях на місто Василів. Завдяки зручній переправі через Прут звідси відгалужувався шлях на “Барсуков дол” і “Баню Родну” (пізніше Родна), в долини Верхньої Бистриці і Самоша, тобто в міста Семигороддя [ПСРЛ, 1962, стб.778]. Цією дорогою рухалося у 1230 р. військо короля Угорщини Бели IV після невдалого походу на Галич. У літописі про це сказано так: “(...) звідти ж пішов король до Василева, і перейшов Дністер, і пішов до Пруту” [Літопис Руський, 1989, с.387].

Спорудженням городища був закритий прохід вздовж лівого берега Прута, торговий шлях поставлений під контроль. Маючи важливе стратегічне значення, Ленківцьке городище було захищене складною системою оборонних споруд.

Таким чином, територіальна структура Ленківцького поселення XII - першої половини XIII ст. виявилась складною. Вона типова, насамперед, для князівських фортець. Разом з тим, є підстави вважати, що воно виконувало функції феодального міста, в економіці якого важливу роль відігравала зовнішня торгівля. Усі знахідки на території Ленківцького городища вкладаються в хронологічні рамки XII - першої половини XIII ст. Але в його керамічних комплексах відсутні горщики з манжетоподібними вінцями, які, як пережиток, зберігаються і в першій половині XII ст. Тому час спорудження перших укріплень у Ленківцях відносимо до

Фото 1. Наземне житло X ст. із стародавніх Чернівців
Photo 1. Ground dwelling of X century in ancient Chernivtsi

середини-початку другої половини XII ст. Це відповідає тій історичній обстановці, що склалася на Буковині в цей час. Загибло місто у другій половині XIII ст. в результаті занепаду в цілому давньоруської держави.

Цікавою видається проблема походження назви міста. Науковцями висловлювалися різні припущення і версії. За народними переказами місто отримало назву від отар чорних овець „чорні вівці”, яких нібито випасали на цій території [Тимошук, 1978, с.40]. Але уже перші дослідники історії стародавнього міста відкидали таке припущення, оскільки дивним видається факт розведення на цій місцевості лише чорних овець, а навкруги – іншої масті [Тимошук, 1978, с.40].

Цікавими є припущення, висловлені Ю.О. Карпенком. Він вважає, що місто завдячує своєю назвою боярському роду Думи Чорного (цей рід на Буковині згадується в документах

XV ст.), який міг бути власником поселення, або походить від слова „чернь” тобто ремісники, „чорний люд”, які мешкали в Чернівцях і обслуговували Цецинську князівську фортецю [Карпенко, 1973, с.46].

Але, як цілком правомірно вважає Б.О. Тимошук, місто на Пруті було власністю держави, а не приватним, тому, відповідно не могло отримати назви від імені феодала. Отже, гіпотеза Ю.О. Карпенка видається сумнівною [Тимошук, 1978, с.40]. Теж саме можна сказати і про інше припущення науковця. Як вказує Б.О. Тимошук, у XII ст. і чернь, і феодална знать мешкали разом в одному місті, тому відділяти і протиставляти їх також неможливо [Тимошук, 1978, с.41].

У свій час Б.О. Тимошук висунув власне припущення стосовно назви міста. Він вважає, що вона може походити від кольору укріплень. Відомо, що на той час основу оборонної лінії складала дерев'яно-земляні укріплення, споруджені з дубових колод. Звідси і назва Черноград, Чорне місто, Черн, на відміну від міст укріплених білим каменем – Білгород [Тимошук, 1969, с.111]. При переселенні вихідців із Черну на правий берег р. Прут у другій половині XIII ст. їх називали чернівцями, тому, на думку науковця, і місто так стали називати [Тимошук, 1969, с.111]. Доказом цього, як вважав дослідник, є згадка в „Списку русских городов дальних и ближних” міста Черна. „А се имена всем градом рускым далним и ближним... на усть Днестра над морем, Бельгород. Черн, Яський торг на Пруте реце” [Тихомиров, 1979, с.94, 96].

Але з повідомлення не ясно, чи розташовувалося місто на правому березі Дністра, чи на Пруті. Тому М.М. Тихомиров відносить до нього місто Чарна, яке розміщувалося на лівому березі Дністра [Тихомиров, 1979, с.99]. У „Списку” ж згадуються лише міста правого берега ріки. На цій підставі Г.Б. Федоров припускає, що рештками міста може бути Алчедарське городище [Федоров, Чеботаренко, 1974, с.85]. Але воно перестало існувати в X ст. [Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997, с.55-56], а дане місто, як відомо з археологічних матеріалів, з'явилося в середині XII ст., тому таке припущення також не може бути прийнятним.

На нашу думку, можливе ще одне пояснення походження назви міста. В його околицях міста відомі дві назви, пов'язані із топонімом „Черн”. Це села Чорний Потік і Чорнівка. Стосовно останнього, то у феодальних грамотах воно згадується у 1412 р. під назвою „Вышняя Чернавка”, тобто Верхня Чернавка [Documentele moldovenesti, 1931, р.98]. Її заснували вихідці із відомого за археологічними дослідженнями поселення Пуста Чорнівка біля феодального замку [Возний, 1998, с.132]. У XII ст. воно могло мати назву Нижня Чернавка, Чернавка. У середині XII ст., можливо, за наказом Галицького князя Ярослава Осмомисла на перехресті важливих торгових шляхів починає споруджуватися місто. Для будівельних робіт Чорнівський боярин міг надати підвладних йому людей ремісничих спеціальностей з поселення Чернавка - „чернавців”. Ймовірно, що від назви будівників міста або мешканців посаду, якими могли стати ті ж майстри, почали йменувати і саме місто – Чернавці. Це припущення не є остаточним і потребує подальшого дослідження.

Про те, що в Давній Русі городники лише керували будівництвом, а всі роботи виконували залучені селяни з округи, є певні свідчення в літописах. Згідно заповіту галицького князя Володимира Васильовича, від будівельних повинностей звільнялися жителі с. Городел: „Аже будет князю городъ рубити, и ни к городу” [ПСРЛ, 1962, стб.1287].

Чи називалося місто – попередник Чернівців “Черном”, залишається питанням дискусійним. Однак, не викликає сумнівів його приналежність до Галицького, відтак Галицько-Волинського князівства. Його засновником міг бути галицький князь Ярослав Осмомисл (1152-

1187 pp.), влада якого, згідно з даними давньоруського літопису та історичної поеми "Слово о полку Ігоревім", поширювалася аж до устя Дунаю [Літопис Руський, 1989, с.345; Крип'якевич, 1984, с.16, 38, 79]. Князь Ярослав, за виразом літописця, "*ростроиль землю свою*" [ПСРЛ, 1962, стб.656].

Місто на лівому березі Пруту загинуло в основному від вогню, але навряд чи це сталося внаслідок прямого нападу монголів на Буковину у 1241 р. Під час розкопок решток замку-дитинця і міста не виявлено жодних слідів збройної боротьби (це характерно й для більшості інших досліджених поселень Буковини XIII ст.). З літописів відомо, що у 1241 р. монгольське військо спустошило лише центральні області Галицько-Волинського князівства, поспішаючи в Угорщину та Польщу. Зате восени 1259 р. монгольський воєначальник Бурондай зажадав від галицько-волинських князів Данила та Василька Романовичів: "*Якщо ви єсте мої спільники - розмечіте ж городи свої всі*" [Літопис Руський, 1989, с.421; Крип'якевич, 1984, с.104]. Прагнучи врятувати князівство від повторного спустошення, князі виконали вимогу Бурондая і наказали військовим гарнізонам знищити укріплення майже всіх фортець і замків. Очевидно, така ж доля спіткала й чернівецький дитинець на лівому березі Пруту.

У літописних повідомленнях, пов'язаних з історичними подіями XII – першої половини XIII ст. у межиріччі Верхнього прута та Середнього Дністра, наводиться ще один пункт, а саме – Плав. Стосовно нього думки як зарубіжних, так і вітчизняних науковців розділилися – чи можна вважати його містом, чи важливою переправою через Дністер.

Одні з них вважають, що в літописі так могли позначити важливий брід чи переправу на р. Дністер. Прибічниками цього припущення є російський історик М.П. Погодін та український дослідник Галицько-Волинського князівства М.Ф. Котляр [Погодин, 1850, с.201; Котляр, 1985, с.151]. У цьому відношенні М. Грушевський, згадуючи літописні події, пов'язані з Онутом зазначав: "*Чи сусідній „плавъ” – „поидоша возы къ плаву” треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як „пристань” щось), - лишається непевним, і сю другу гадку уважав би правдоподібною*" [Грушевський, 1992, с.611] Були спроби навіть локалізувати переправу на основі археологічних матеріалів. Так, на думку Б.О. Тимощука, вона могла знаходитися біля городища Зелена Липа, де є зручна пристань для човнів, та підходила сухопутна дорога [Тимошук, 1974, с.105].

Інша група дослідників вважає Плав реальним населеним пунктом, але не визначає його точне розташування [Винокур, Горішний, 1994, с.253; Карпенко, 1973, с.47; Тихомиров, 1956, с.42; Purici, 1997, р.189-202]. Це характерно і для праць загального характеру [Записки императорского, 1853, с.354; Етимологічний словник, 1985, с.102; Очерки истории СССР, 1953, с.362].

У науковій літературі зустрічаються також різноманітні варіанти локалізації Плаву, в першу чергу, для поселень із співзвучними топонімами. Так, М.В. Молчанівський вважав, що ним може бути с. Плавні в Молдові [Молчановский, 1885, с.84-85]. У протилежному північному напрямку, на Львівщині біля с. Плаве розміщував поселення В.П. Нерознак [Нерознак, 1983, с. 137].

На відміну від ранніх публікацій, І.П. Русанова та Б.О. Тимошук припускають, що Плав є містом, яке знаходилося в районі Перебиківського городища [Винокур, Тимошук, 1977, с.91; Русанова, Тимошук, 1981, с.94; Тимошук, 1982, с.120].

Іншої думки дотримується С.В. Пивоваров [Пивоваров, 2002, с.110-128]. Із літописним давньоруським Плавом він пов'язує Хотин на Дністрі, оскільки в документах місто згадується лише починаючи з XV ст. При цьому С.В. Пивоваров зазначає, що на сьогодні ця точка зору

знаходить все більше прихильників, хоча у посиланнях на них є тільки статті самого автора. А у праці „Хотинщина” авторів, яких він зараховує до прихильників свого припущення і. Плав не ототожнюється із Хотиним, а сказано, що: „...слово „плав” означало перевіз через Дністер десь поблизу Хотина” [Добржанський, Масан, Макар, 2002, с.61].

На нашу думку, правий О.М. Масан, вказуючи, що місто Хотин від самого початку носило цю назву. Відомо, що воно започатковано в XI ст. і існувало від того часу безперервно то сповільнюючи, то прискорюючи свій розвиток у залежності від конкретних історичних умов. За такої ситуації вряд чи могла відбутися зміна назви населеного пункту. Чому ж тоді історична пам'ять місцевого населення не повертає прадавню назву, як це мало місце в багатьох випадках з іншими населеними пунктами? А те, що Хотин не згадувався у давньоруських літописах, ще не є показником. Скільки міст в центрі Давньоруської держави, не говорячи про її периферію, не потрапили на сторінки літописів? Тим більше, упорядковуючи „Список руських міст”, коли зазначена територія входила до складу Молдавського князівства, автор вказує на те, що Хотин був колись руським містом, не подаючи іншої назви.

Як видно, проблема локалізації літописного Плава на сьогоднішній день, остаточно не вирішена, Можливо, подальші дослідження зможуть однозначно в'яяснити статус Плаву і територіально прив'язати цю поселенську структуру.

Виходячи із наведеного вище, можна зробити наступні висновки:

- міське життя на території Північної Буковини розвинулось, коли вона входила до складу Галицько-Волинського князівства;
- міста виникли в добре розвинених землеробських районах і розвивались поступово з більш давніх давньоруських поселень (Василів, Хотин). Ленківці на Пруті почали розвиток з військової фортеці, збудованої галицькими князями для захисту торгових шляхів;
- міста розташовані на великих водних артеріях, біля важливих переправ, їх укріплення, на відміну від інших фортець, розташовувалися на невисоких мисах Дністра (Василів, Хотин), та в долині р. Прут (Ленківці). Таке розміщення пов'язано, очевидно, з торговими шляхами, які проходили по Дністру (водний) та долиною Пруту (сухопутний);
- міста Буковини склалися з дитинця і посаду. В околицях знаходилися феодальні двори і селища, які також входили в склад міської території;
- археологічні матеріали свідчать про те, що торгово-ремісничі посади-общини, як головні складові частини давньоруських міст, мали свою територію, часто укріплення, торгово-вічові майдани, общинні об'єднання-братчини, згруповані навколо християнських храмів;
- посади забудовувалися головним чином садибами дрібних виробників. В результаті соціальної диференціації на посадах з'являлися садиби багатих людей: професійних купців, великих землевласників та ін.;
- матеріальна культура міст характеризується специфічно слов'янськими рисами. Вони стали результатом історичного розвитку місцевого слов'янського населення;
- населення, яке проживало на теренах Галицької землі, створило високорозвинену матеріальну та духовну культуру, що послужило в подальшому основою для формування сучасної української нації.

ЛІТЕРАТУРА

Аулик В.В.

- 1990 Владимир-Волынский // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. – Киев: Наукова думка. – С.119-122.

Балух В.О., Боднарук Б.М.

- 2004 Витоки і складові утворення Галицької митрополії та її статус у складі Православної церкви в Україні // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Соціально-гуманітарні науки. – Чернівці: Прут. – С.188-195.

Баран В.Д.

- 1972 Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – Київ: Наукова думка. – 244 с.

Баран Я.В.

- 2004 Слов'янська община. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина.

Барсов Н.П.

- 1885 Черки русской исторической географии: География начальной летописи. – Варшава. – 371 с.

Бліфельд Д.І.

- 1975 Чернігів // Археологія Української РСР: В 3-х т. – Київ: Наукова думка. – Т.3. – С.201-212.

Буковина

- 1900 – 25 жовтня (7 листопада). – С.3.

Буковина. Историчний нарис

- 1998 . – Чернівці: Зелена Буковина. – 416 с.

Винокур І.С.

- 1998 Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // Галич і Галицька земля. – Київ - Галич. – С.31-35.

Винокур І., Горішній П.

- 1994 Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства. – 362 с.

Винокур І.С., Тимошук Б.О.

- 1977 Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород: Карпати. – 111 с.

Власенко И., Тельнов Н.

- 1993 Новые данные о южной границе Галицкой Руси // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тез. доп. та повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Львів. – С.33 – 35.

Возний І.П.

- 1993 Давньоруські міста Північної Буковини і їх роль в охороні південного порубіжжя Галицько-Волинського князівства // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Матеріали польового історико-археологічного семінару. – Суми. – С.39-41.

- 1998 Чернівська феодальна укріплена садиба. – Чернівці: Рута. – 154 с.

- 2000 Ремісничий посад XII – XIII ст. стародавніх Чернівців // Середньовічна Європа. Погляд з кінця X ст. – Чернівці: Золоті литаври.

- 2000a Ремісничя майстерня другої половини XII - першої половини XIII ст. з Ленківецького городища // ПССІАЕ. – Т.1. – С.91-107.

- 2000b Територія Середнього Подністров'я та верхнього Попруття як південне порубіжжя Галицької Русі XII – XIII ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія. – Тернопіль. – Вип.10. – С.34-40.

Возний І.П., Масан О.М.

- 2003 До історії відкриття Ленківецького городища // ПССІАЕ. – Т.2(16). – С.92-96.

Войнаровський В.

- 1993 Свято літописного Василева // Studia archeologica. – Львів. – № 1. – С.86-87.

Гончаров В.К.

- 1975 Галич // Археологія Української РСР: В 3-х т. – Київ: Наукова думка. – Т.3. – С.222-229.

Грушевський М.

- 1992 Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка. – Т.II. – 640 с.

ДАЧО.

Ф.1. Оп. №1. Од.зб. 4122: Переписка з Галицьким губернатором і домініумом Василева про розкопки срібних виробів у громаді. 11 арк.

Добржанський О., Макар Ю., Масан О.

- 2002 Хотинщина: Історичний нарис. – Чернівці: Молодий Буковинець. – 464 с.

Довженко В.Й., Сміленко А.Т.

1975 Основні риси культури східних слов'ян // Археологія Української УРСР. – Київ: Наукова думка. – Т.3. – С.163-171.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.

1985 – Київ: Наукова думка. – 254 с.

Записки императорского Одесского общества истории и древностей.

1853 – Одесса. – Т.4. – Отд.1. – С.354;

Зубрицкий Д.И.

1852 История древнего Галичско-Русского княжества. – Львов. – Ч.II. – 210 с.

Иоанисян О.

1993 Об одном эпизоде византийско-венгерско галицких отношений во второй половине XII в. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів. – С.59-66.

Карпенко Ю.О.

1973 Топонімія Буковини. – Київ: Наукова думка. – 238 с.

Кашуба М.Т., Тельнов Н.П., Щербакова Т.А.

1997 Алчедарское древнерусское поселение (раскопки 1987-89 гг.) – Тирасполь: МАКО. – 106 с.

Кордуба М.

1909 Децо з бувальщини міста Чернівців // Буковина. – 6 січня. – С.6.

Котляр М.Ф.

1985 Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX – XIII вв. – Киев: Наукова думка. – 184 с.

Крип'якевич І. П.

1984 Галицько-Волинське князівство. – Київ: Наукова думка. – 174 с.

Куза А.В.

1985 Древнерусские поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. – Москва: Наука. – С.39-51.

1989 Малые города Древней Руси. – Москва: Наука. – 167 с.

Купчанко О.

2002 Східні хорвати в світлі писемних джерел // БІЕВ. – Вип.4. – С.40-44.

Літопис Руський.

1989 (переклад Л.Є. Махновця). – Київ: Дніпро. – 591 с.

Максимов П., Томенчук Б., Кочкін І.

1996 Графіті XII ст. Галицького кафедрального (Крилоського) Успенського собору // Буковинський журнал. – Ч.1-2. – С.97 – 101.

Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимошук Б. А.

1970 Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. – № 4. – С.112-127.

Масан О., Чеховський І.

1998 Чернівці: 1408-1998. Нариси з історії міста. – Чернівці: Місто. – 213 с.

Масан О.

2004 Борис Онисимович Тимошук: життя і наукова діяльність (до 80 річчя від дня народження) // Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI міжнародного наукового семінару „Березовські читання”, Чернівці, 20 березня 2004. – Чернівці: Прут. – С.72-87.

Мисько Ю.В.

2000 Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Сиретсько-Дністровського межиріччя) // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут. – Вип.1. – С.113-120.

Михайлина Л.П.

1993 Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали історико-археологічного семінару. – Суми. – С.37-39.

1997 Населення Верхнього Попруття VIII – X ст. – Чернівці: Рута. – 144 с.

2000 Хронологія та періодизація старожитностей Райковецької культури // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут. – Вип.1. – С.121-131.

2002 Городища Північної Буковини VIII – X ст.: топографія, оборонні споруди, забудова укріпленого майдану // БІЕВ. – Вип.4. – С.24-29.

2001 Часове та просторове формування Стародавніх Чернівців (до постановки проблеми) // ПССІАЕ. – Т.2. – С.126-132.

Михайлина Л.П., Возний І.П.

- 1996 Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII – XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, ЧДУ. – Вип.6-7. Серія Історія. – С.24-44.

Михайлина Л.П., Русанова І.П.

- 1980 Славянський могильник Х в. на Верхнем Пруте // АО 1979 г. – С.305.

Михайлина Л.П., Русанова І.П., Тимощук Б.А.

- 1978 Раскопки славянского города на р. Прут // АО 1977 г. – С.358.

- 1979 Селища и городища Ревне I. // АО 1979 г. – С. 370 – 371.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В.

- 1992 Слов'янські язичницькі пам'ятки в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра // Тези доповідей X Всеукраїнської славістичної конференції. – Чернівці: ЧДУ. – Т.1. – С.10-11.

Монгайт А.Л.

- 1955 Старая Рязань // МИА. – №49. – 227 с.

Насонов А.Н.

- 1951 „Русская земля” и образование территории древнерусского государства. – Москва: Изд-во АН СССР. – 262 с.

Нерознак В.П.

- 1983 Названия древнерусских городов. – Москва: Наука. – 208 с.

Овчинников О.Г.

- 1993 Семантика галицьких керамічних плиток // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів. – С.94-96.

- 2000 Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут. – Вип.1. – С.152-162.

Очерки истории СССР

- 1953 Период феодализма IX – XV вв. – Москва: Изд-во АН СССР. – Ч.1. – 984 с.

Пастернак Я.

- 1998 Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ: Плай. – 348 с.

Петрашенко В.О.

- 1992 Слов'янська кераміка VIII – X ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. – Київ: Наук. думка. – 140 с.

Пивоваров С.В.

- 1996 Мідний динар із середньовічних Чернівців // БІЕВ. – Чернівці. – С.18-21.

- 2000 Літописний Василів у Середньому Подністров'ї // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври. – С.216-221.

- 2000а Давньоруський Кучелмин і питання його локалізації // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький. – Вип.11. – С.23-34.

- 2000б Нові матеріали до історії стародавнього Цецина // Буковина - мій рідний край: Матеріали III історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці. – С.20-22.

- 2002 Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації в Середньому Подністров'ї // ПССІАЕ. – Т. 2. – С.110-128.

Пивоваров С.В., Чеховський І.В.

- 1992 Знаки Рюриковичів із Василева // Буковинський журнал. – №1. – С.116-122.

- 2000 На Дністрі на „оукраине Галичьской”. – Чернівці: Місто. – 143 с.

Повесть временных лет

- 1950 – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР. – Ч.1. – 406 с.

Приходнюк О.М.

- 1980 Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI – IX ст. н.е. – Київ: Наук. думка. – 152 с.

ПСРЛ.

- 1962 Москва: Изд-во Восточная литература. – Т.2. – 938 с.

Рапов О.М.

- 1988 Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – Москва: Высшая школа. – 416 с.

Раппопорт П.А.

- 1967 Военное зодчество Западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. – № 140. – 241 с.

Рідуш Б.

- 1996 Культівні печери Буковинського Подністров'я // БІЕВ. – С.5-8.

- 1997 Печерні монастирі Буковини // ПССІАЕ. – Вип. 3. – С.108-111.
- 1997 Печери в урочищі монастир біля Василева // Матеріали II історико-краєзнавчої конференції "Буковина - мій рідний край". – Чернівці. – С.29-31.
- 2001 Поширення печерних монастирів у Середньому Подністров'ї // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI ст.” Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута. – Т.3. – С.380-387.
- Русанова И.П.*
- 1973 Славянские древности между Днестром и Западным Бугом // САИ. – Вып. Е1-25 – 100 с.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А.*
- 1981 Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. – Ужгород: Карпати. – 140 с.
- Рутткаи А.*
- 1985 Войско и вооружение в Великоморавский период // Великая Моравия: ее историческое и культурное значение. – Москва: Наука. – С.143-160.
- Рыбаков Б.А.*
- 1952 Русские земли по карте Идриси 1154 г. // КСИИМК. – Вып.43. – С.3-44.
- 1982 Киевская Русь и русские княжества XI – XIII вв. – Москва: Наука. – 592 с.
- Сагайдак М.А.*
- 1991 Давньокиївський Поділ. – Київ: Наукова думка. – 168 с.
- Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв*
- 1976 / Сост. Ф.А.Грекул; отв. ред. В.И.Буганов – Москва: Наука. – 150 с.
- Татищев В.Н.*
- 1963 История Российская. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР. – Т.2. – 482 с.
- Тимошук Б.О.*
- 1949 Звіт про археологічні розвідки Чернівецького краєзнавчого музею на Дністрі 1949 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.1949/37. – 13 с.
- 1952 Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької області // АП УРСР. – Київ: Вид-во АН УРСР. – Т.Ш. – С.395-400.
- 1952а Розвідка в басейні р. Прут // АП УРСР. – Т.Ш. – С.409-416.
- 1955 Древнерусские поселения Северной Буковины // КСИИМК. – Вып.57. – С.109-114.
- 1958 Звіт про розкопки старослов'янського храму в с. Василів Чернівецької області // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.1958/19. – 8 с.
- 1959 Ленковецкое древнерусское городище // СА. – №4. – С.250 – 257.
- 1959а Звіт про розкопки древньоруського храму в с. Василів, Чернівецької області 1958-1959 рр. // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.1959/22. – 16 с.
- 1960 Літописні міста Буковини за археологічними даними // УДЖ. – №6. – С.164 – 166.
- 1960а Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.1960/23. – 11 с.
- 1967 Оборонительный вал Ленковецкого городища // КСИА АН СССР. – Вып.110. – С.98-101.
- 1967а Звіт про роботу Чернівецького краєзнавчого музею в 1967 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.1967/87. – 7 с.
- 1968 Звіт про розкопки давньоруського городища Галиця в с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області в 1968 р. (XI – XIII ст.) // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.1968/77. – 8
- 1969 Північна Буковина - земля слов'янська. – Ужгород: Карпати. – 192 с.
- 1969а Древнерусское городище Галиця в Северной Буковине // АО 1968 г. – С.335-337.
- 1969б Декоративные плитки XII - XIII вв. из Василева // КСИА. – Вып. 120. – С.112-113.
- 1973 Ломачинське городище // Археологія. – Т.9. – С.100-107.
- 1973а Руїни славянського міста на р. Прут // АО 1972 г. – С.337-338.
- 1974 Зустріч з легендою. Історико-краєзнавчі нариси – Ужгород: Карпати. – 127 с.
- 1975 Василів // Археологія Української РСР. – Київ: Наукова думка. – Т.3. – С.264-265.
- 1975а Ленківцьке городище // Археологія Української РСР. – Київ: Наукова думка. – Т.3. – С.288-289.
- 1975б Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород: Карпати. – 111 с.
- 1976 Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. – Київ: Наукова думка. – 176 с.
- 1978 Твердиня на Пруті. З історії виникнення Чернівців. – Ужгород: Карпати. – 88 с.
- 1982 Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – Київ: Наук. думка. – 206 с.
- 1990 Восточнославянская община VI – X вв. н.э. – Москва: Наука. – 192 с.
- 1992 Василів - місто Галицької Русі. – Чернівці: Прут. – 30 с.

- 1993 Раннефеодальный город восточных славян на р. Прут // Роль ранних міських центрів в становленні Київської Русі / Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень 1993., с. Зелений Гай Сумського району Сумської області. – Суми. – С.34-37.
- 1995 Восточные славяне: от общины к городам. – Москва: Изд-во МГУ. – 261 с.
- Тимоциук Б.А., Михайлина Л.П.*
- 1978 Раскопки славянского поселения X в. на р. Пруте // Археологические исследования в Украине в 1976-1977 гг. Тез. докл. XVII конф. Ин-та археологи АН УССР. – Ужгород. – С.116.
- Тихомиров М.Н.*
- 1956 Древнерусские города. – Москва: Госполитиздат. – 478 с.
- 1979 Список русских городов дальних и ближних // Русское летописание. – Москва: Наука. – 384 с.
- Томенчук Б.П.*
- 1977 Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище (дитинця літописного міста Василева на Дністрі) в с. Василеві Заставнівського району, Чернівецької області в 1977 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.1977/52. – 17 с.
- 1978 Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище (дитинця літописного міста Василева на Дністрі) в с. Василеві Заставнівського району, Чернівецької області в 1978 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф.1978/68. – 22 с.
- 1978 Исследования летописного Василева // АО 1977 г. – С.393.
- 1979 Исследование летописного Василева // АО 1978 г. – С.413.
- 1985 Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Луковище Рогатинського району Івано-Франківської області та в с.Василів Заставнівського району, Чернівецької області в 1985 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.1985/61. – 21 с.
- 1987 Охранные раскопки в Прикарпатье // АО 1985 г. – С.422-423.
- 1992 Археологія дерев'яних храмів Галицької землі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – С.84-86.
- 1992а Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – Київ – С.87-95.
- Українські грамоти XV ст.*
- 1965 – Київ: Наукова думка. – 163 с.
- Фантух А.*
- 1996 Скарб з Василева 1821 р. // БІЕВ. – Вип. 1. – С.29-31.
- 1997 Деякі аспекти з історії досліджень та планіграфії давньоруського Василева // ПССІАЕ. – Вип.4. – С.29-32.
- 1999 Літописні населенні пункти давньоруської Буковини // ПССІАЕ. – Т.1. – С.133-139.
- Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф.*
- 1974 Памятники древних славян VI – XIII ст. Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев: Штиинца. – Вып.6. – 136 с.
- Восанеțу А.*
- 1933 Istoria orașului Cernăuți pe timpul Moldovei. - Ed. 2-la. - Cernăuți: Glasul Bucovinei. – 195 p.
- Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*
- 1931 // Ed. De M. Costăchescu M. – Iași: Viata Românească. – Т.1. – 557 p.
- Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*
- 1932 înainte de Ștefan cel Mare // Ed. De M. Costăchescu M. – Iași: Viata Românească. – Vol.2.
- Kaindl R. F.*
- 1888 Zur Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgegend. – Czernowitz: H-Czopp. – 255 s.
- 1901 Archeologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina // MZKHD. –Bd.27. – S.47-48.
- 1908 Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Czernowitz: H.Pardini. – 224 s.
- Purici S.*
- 1997 Problema hotarelor meridionale ale statului Halician // Spatiul nord-est Carpatic in mileniul intunecat. – Jasi. – P.189-202.
- Romstorfer K.A.*
- 1895 Ältere Verteidigungsanlagen in der Bukowina // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums. – Cernowitz. – S.19.
- Spinei V.*
- 1994 Moldova in secolele XI – XIV. – Chisinau. – 495 p.

Ureche G., Costin M., Neculce I.

1990 Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T.Celac. – Chișinău: Hyperion. – 638 p.

Werenka D.

1897 Urkundliche Nachrichten über die Städte „Cecina” und „Tschernowitz” und deren Besitzverhältnisse im Jahre 1782 // XXXIII Jahres-Bericht gr-or. Ober-Realschule in Czernowitz.-Czernowitz. – S.13-42.

Wikkenhauser F.A.

1874 Bochetin, oder Geschichte der Stadt Černäuz und ihrer Umgegend. – Wien: L.W. Seidel & Sohn. – 1 Heft. – 120 s.

Ihor Voznyi

Research history and stages of Old Rus cities formation in X– XIII centuries on the territory of the Upper Syret and Middle Dnister rivers

The article deals with historiography of the problem of Middle Ages towns on the territory between the Syret and Dnister rivers. The author analyses written sources and messages. The contribution of the Ukrainian archeologists into specifying the date of the towns' foundation as well as the problem of their names' origin is analysed.